УДК 94(=81)(082)+39(082)

ББК Т3(49:СЛ)я43+Т5в.я43

Мойсієнко В.М., Ніка О.І. «Проста мова» в Україні та Білорусі XVI ст. / НАН України; Укр. ком. Славістів; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; редкол.; О.С. Онищенко (голова) та ін. – К.: НБУВ, 2013 – 25 с.

ДОПОВІДЬ
до XV Міжнародного з'їзду славістів

Затверджено до друку Українським комітетом славістів і вченою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

© Український комітет славістів
© Національна бібліотека України імені
В.І. Вернадського

Київ, 2013

Віктор Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
тел. 0679189676, v.moysiyenko@ukr.net,
Оксана Ніка, доктор філологічних наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
тел. 0503876820, nika_oksana@meta.ua

«ПРОСТА МОВА» В УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ В XVI СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано терміни «руська мова», «проста мова», які використовують науковці для називання літературно-писемної мови на землях, що входили до складу Великого князівства Литовського у XVI ст. На прикладах конкретних текстів показані спільні, інтегрувальні риси, що дають можливість потрактовувати літературну мову цих творів як одну, українсько-білоруську, та відмінні, що дозволяють робити висновки про впливи української, білоруської розмовної стихії на вироблення неписаного узусу цієї спільної для українців і білорусів літературно-писемної мови.

Ключові слова: «руська мова», «проста мова», офіційна мова ВКЛ, писемна пам'ятка.

The article discusses the terms "the Ruthenian language" ("ruska mova") and "simple language" ("prosta mova") used for literary and written varieties spoken in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century. Using a corpus of authentic texts, the author defines common integrating features that allow to identify their literary language as Ukrainian-Belarusian, and their distinctive features indicative of the impact of Ukrainian and Belarusian colloquial elements on the unwritten usage of this written literary language common for Ukrainians and Belarusians.

Key words: "the Ruthenian language", "prosta mova", the official language of the GDL, written record.

В статье проанализированы термины «руська мова», «проста мова», которые используют ученые для называния литературно-письменного языка на землях, которые входили в состав Великого княжества Литовского в XVI в. На примерах конкретных текстов показаны общие, интегративные черты, которые дают возможность потрактовывать литературный язык этих призведений как один, украинско-белорусский, и отличительные, которые разрешают подводить итоги о влияниях украинской, белорусской разговорной стихии на вырабатывание неписаного узуса этого общего для украинцев и белоруссов литературно-письменного языка.

Ключевые слова: «руська мова», «проста мова», официальный язык ВКЛ, письменный источник.

Літературно-писемна, так звана «проста», мова, яка активно вживалася на українських і білоруських землях у складі Великого князівства Литовського, дотепер є об'єктом вивчення, що викликає серед лінгвістів чимало суперечок щодо її потрактування. Що то була за мова? На основі чого вона постала? Який етнос зробив найбільший внесок в її становлення й розвій?

Уже усталений погляд на розвиток літературно-писемної мови на українських і білоруських землях після розпаду Київської Русі має таку схему: у XIV – XV ст. на цих теренах була поширена мова «руська» (мова документів і грамот), яку багато українських і закордонних (крім білоруських) дослідників вважали і вважають спільною українсько-білоруською; у XVI ст. на цих теренах з'являється різновид цієї мови (а в дослідженнях деяких учених – окрема мова) «проста». При цьому «руській мові», як правило, відмовлювано в статусі літературної, а «просту» переважно називають мовою, що мала всі ознаки літературної.

Перед тим, як перейти до висвітлення проблеми на конкретних прикладах, так чи інакше маємо торкнутися потрактування термінів на означення цієї мови. Зауважимо, що в білоруській мовознавчій традиції, на відміну від української, термін «проста мова» вживано вкрай рідко. Принаймні в класичних працях із білорусистики (енциклопедіях, граматиках, підручниках з історії мови) його немає, натомість він є всюди в українських джерелах[1]. Білоруські мовознавці послуговуються переважно одним терміном – «*старабеларуская літаратурная мова*»[2], українські ж – кількома: «*руська, проста, актова, староукраїнська, книжна українська*». Під «простою мовою» недвозначно розумів літературно-писемну мову «освічених українців і білорусів, яка виникла й сформувалася протягом XVI ст. і в кінці його стала загальновизнаною для виразу богословської і наукової думки і взагалі понять і думок культурних верств південної та західної Русі» В. Перетц [15, с. 22]. Б. Успенський у своїй «Истории русского литературного языка XI – XVII вв.» виділяє окремий розділ «Проста /руска/ мова» как особый литературный язык Ю.-З. Руси» [18, с. 307]. Учений допускає виділення двох варіантів «простої

---

[1]В енциклопедії «Українська мова» є гасло «проста мова», щоправда, з відсиланням до іншого «староукраїнська мова». – Українська мова. Енциклопедія. Видання друге, виправлене й доповнене. – К., 2004. – С. 535, 641-644; Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 154; Ісаєвич Я. Мовний код культури // Історія української культури. У 5-ти тт. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С. 196; В енциклопедії «Беларуская мова» є лише гасло «старабеларуская літаратурная мова» – Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С.531-533. Термін «проста» мова для білоруської писемності вживався значно рідше [Анічэнка У.В. Кніжна-царкоўнаславянскія традыцыі ва ўкраінскай і беларускай перакладной пісьменнасці XVI-XVII ст. // Slavia, 1966. – №1. – С.65].

[2]Зауважимо, що в новіших лінгвістичних працях окремі білоруські мовознавці термін «проста мова» вживають. Зокрема, І. Клімаў в авторефераті дисертації «Мова перакладу Евангелля В. Цяпінскім (графіка, арфаграфія, фанетыка)». – Мінск, 1997.

мови» – українського і білоруського: український більше слов'янізований, білоруський – полонізований [18, с. 308]. П. Плющ так характеризував «просту мову»: «Проста мова» була книжна мова, в якій у різному співвідношенні поєднувалися українізми, давньоруські елементи, полонізми з латинізмами, церковнослов'янізмами й білорусизмами» [17, с. 155]. Ю. Шевельов починав відлік «простої мови» з 1580 року, відзначаючи її прикметні ознаки – «мова простонародна, з церковнослов'янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів» [22, с. 719].

Австрійський славіст Міхаель Мозер однозначно у своїх працях послуговується терміном «проста мова» щодо мовної практики як білорусів, так і українців: «Простая мова» представляет собой литературно обработанную, надрегиональную разновидность белорусского и украинского языков среднего периода, возникшую на основе общего «руського» (= украинско-белорусского) делового языка, которая, даже обнаруживая некоторые черты народного украинского и белорусского языков, испытывала настолько сильное влияние со стороны польских текстовых образцов, что исследователи часто оспаривали саму ее «белорусскость» или «украинскость» [9, с. 221] або ще: «Украинская и белорусская простая мова удивительно быстро стала полифункциональным литературным языком» [10, с. 117].

Існували й існують спроби не ототожнювати (або й протиставити) терміни «руська мова», «проста мова», мотивуючи, що за кожним із них стоїть окрема мова. Послідовно їх протиставляє В. М'якишев: «При всех своих различиях «мовы» /руська та проста – *В.М.*, *О.Н.*/ остаются в отношениях неразделимого единства, поскольку представляют одну языковую систему… Обе «мовы» характеризуются особенностью, которая во многом определяет их специфику – это широко трактуемая вариативность на всех языковых уровнях» [13, с. 170]. М. Мозер зауважує, що в цей період існують тексти, які не можна назвати «простомовними». До таких дослідник відносить мову так званих «люстрацій», тобто описів володінь і майна, а також мову інтермедій. «В частности, памятники такого рода показывают следующее: чем ближе язык определенного

памятника стоит к настоящим народным украинским и белорусским диалектам, тем менее оказывается возможным называть его «простой мовой» [10, с. 118].

Протиставляти «руську» мову як літературну «простій» як нелітературній, думаємо, немає підстав. Мабуть, справедливо зауважувала І. Чепіга, що «науковці, особливо історики, іноді навіть не здогадуються, що за термінами *руська, староукраїнська, актова, книжна, старобілоруська, давня східнослов'янська, канцелярська слов'янська мова ВКЛ* криється та сама мова офіційної слов'янської писемності ВКЛ у найрізноманітніших її лексико-стилістичних виявах» [19, с. 275]. Тут зауважимо: очевидно, єдине, чим відрізнялися тексти ділової писемності (в термінології М'якишева-Мозера «руськомовні») від світських (в термінології М'якишева-Мозера «простомовних»), так це повною відсутністю в ділових пам'ятках церковнослов'янізмів. Усі інші мовні стихії більшою чи меншою мірою представлені в обох різновидах текстів.

Історія розвитку української та білоруської літературно-писемних мов періоду XIV – XVI ст. навдивовиж подібна:

– писемні традиції постали на основі добре вироблених києворуської та галицько-волинської;

– білоруські та українські (крім Галичини та Закарпаття) землі в цей час входили до одного геополітичного утворення – Великого князівства Литовського;

– хвилі Реформації однаковою мірою котилися з Європи (через Польщу) і докотилися до України й Білорусі.

Самі сучасники – предки майбутніх білорусів та українців – у той час, дуже ймовірно, ні мовно, ні етнічно себе не протиставляли, називаючись народом «руським», і послідовно відмежовувалися від поляків і москвинів. Мову свою вони також називали «руською». Очевидно, ця дефініція стосувалася як тогочасної розмовної, так і писемно-літературної. Із поширення реформаційних рухів, із першими усвідомленими спробами перекладів Святого Письма народною мовою («люду посполитому для лѣпшого вырозумѣнія») писемну мову починають називати: «руський (рускїи, роський, роскїй) языкъ,

діѧлєктъ», «рєчъ руская» «простый языкъ», «проста мова», «діалєктъ домашний», при цьому вони відмежовували її (народну мову) від слов'яноруської термінологічно, називаючи відповідно – «языкомъ словянскимъ, словєнскимъ, словѣнскимъ» [19, с. 275].

Закордонні лінгвісти й зараз у своїх студіях продовжують літературно-писемну мову ВКЛ послідовно називати «руською». М. Мозер: «Если, ориентируясь на нашу тему, дальше спускаемся в глубину веков и останавливаемся в XVI веке, то есть достаточно доказательств, что «руский» или «руський» (но не: «русский») язык того времени тем более воспринимался как единый язык всех «русинов» Великого Княжества Литовского и Польской Короны, несмотря на тот факт, что почти все самые существенные черты, по которым отличаются современный украинский и современный белорусский языки, тогда уже присутствовали в разных диалектных зонах украинско-белорусского языкового ареала, хотя, по всей вероятности, изоглоссы выглядели еще по-другому» [11, с. 180].

Литовський мовознавець С. Темчинас також вважає цю мову наддіалектною, спільною для всіх жителів ВКЛ: «Язык Великого княжества Литовского в разных культурных традициях называется по-разному. В Беларуси он называется старобелорусским, в Украине – староукраинским. Раньше он назывался канцелярским языком ВКЛ. Я лично, говоря по-русски, предпочитаю употреблять термин «руська мова», чтобы выделить этот язык, который имел свои отличительно-формальные признаки, но еще больше отличался своими общественными функциями от древнерусского языка.

И чтобы не происходило путаницы двух совершенно разных лингвистических понятий, я в русском тексте – устном и письменном, предпочитаю его называть руской мовой, или же официальным языком ВКЛ.

Ведь если мы, например, говорим – старобелорусский, то возникает проблема, почему не староукраинский, а ведь очень большие украинские территории входили в состав Великого княжества Литовского на протяжении

долгого времени точно так же, как и белорусские, а этот язык, как мы знаем, употреблялся и на этнических литовских территориях»[3].

Упорядники збірників, присвячених мовній ситуації у ВКЛ, наголошують на нерозв'язаності проблеми потрактування офіційної мови цього періоду: «Все еще не решенным остается вопрос о современном научном названии официального языка ВкЛ, который в разных работах именуется старобелорусским, староукраинским, (юго)западнорусским, канцелярским языком ВкЛ, простой и/или руськой мовой, «руским» языком и целым рядом других наименований. Несколько лет назад в литовской историографии был предложен удачный, на наш взгляд, термин *rusėnų kalba* '(досл.) русенский язык', вполне соответствующий историческому названию этого лингвистического явления, ср. лат. *lingua Ruthenorum*, восточнослав. *руський языкъ*. Таким образом, проблема, связанная со взаимным разграничением официального языка ВкЛ и современных восточнославянских языков, успешно решена лишь в некоторых терминологических системах, ср. англ. *the Ruthenian language*, польск. *język ruski* (не путать с *język rosyjski* 'русский язык'), лит. *rusėnų kalba* (при *rusų kalba* 'русский язык'). В восточнославянской научной традиции пока еще не выработаны термины, устраивающие все заинтересованные стороны. Сами мы склонны употреблять термин *руська мова*, который представляется достаточно выразительным (легко отличимым от названия *русский язык*), однозначным (в отличие от термина *проста мова*, имеющего иное диалектологическое и социолингвистическое содержание) и вполне соответствующим историческому названию официального языка ВкЛ» [14, с. 14].

Чому ми вибрали для характеристики період саме XVI ст.? Бо, по-перше, і в україністиці, й у білорусистиці це століття багатьма дослідниками названо періодом завершення формування визначальних рис обох мовних систем.

---

[3]http://ru.delfi.lt/vkl/history/uchenyj-slavist-kak-ruska-mova-stala-oficialnym-yazykom-vkl.d?id=49727298#ixzz2BHYm26cN.

«Адносна праблемы вылучэння беларускай мовы і беларускага этнасу са славянскай (усходнеславянскай) моўна-этнічнай агульнасці погляды вучоных звычайна сыходзяцца на тым, што завяршэнне гэтых працэсаў адбылося ў перыяд існавання Вялікага княства Літоўскага (14 – 16 ст.)» [8, с. 133]. «На дадзены перыяд /14 – 18 ст. – *В.М., О.Н.*/ прыпадае не толькі ўзнікненне самабытнай славянскай мовы – беларускай у яе раннім (старабеларускім) варыянце і *яе росквіт у 16 – 17 стст.* /виділення наше – *В.М., О.Н.*/, але і з'яўленне на Беларусі перших сярод усходніх славян друкаваных кніг» [16, с. 55].

«Справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською ... Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від 6 до 16 ст.» [21, с. 16]. Олекса Горбач виникнення української мови відносив до XI/XII, а остаточне її формування окреслює XV ст. [4, с. 1].

По-друге, в XVI ст. з'являється багато текстів, автори й писарі яких свідомо ставили за мету писати їх простою (наскільки на той час це можна було уявити) мовою. І Тяпинський із Полоцька «зъ евангеліи ѡ*т* бога… через Христа пана….., которая з слове*н*ского, абы имъ те*ж* и и*х* власны*м* язык*ом* рускимъ в друку вышла» [ЄТП, с. 11-12] і Василієвич із Григорієм з Сянока та Пересопниці «изъ языка блъгар(ь)ского на роускоую мову" переклав „для лєп(ь)шо(г)[о] вырозоумлєн# людоу хр(с)тїан(ь)ского посполитого» [ПЄ, с. 392] відповідно намагалися Святе Письмо доступною мовою явити простому люду. Що вони розуміли під «мовою, язиком простим, руським»? Білоруську мову у випадку з Тяпинським? Українську мову у випадку з Василієвичем і Григорієм? Свідчень, які можуть хоч якось пролити світло на цю проблему, дуже мало, але вони є. Памва Беринда у тлумаченні окремих слів свого «Лексикону…» виділяє *церковнослов'янську*, *руську*, *волинську* та *литовську* мови «руски *когут*, волынски *пѣвень*, литовски *петухъ*» [2, стовпчик 199], які у свідомості автора, логічно припустивши, повинні були б мати таку відповідність: «руска» – «проста», спільна українсько-білоруська літературна мова; «волынска» – українська; «литовска» –

білоруська. Реалізація задуму тогочасних писарів писати просто, тобто «простою мовою», привела до нового наповнення вже добре виробленої й кілька століть активно вживаної передовсім у документах і грамотах «руської мови»: 1) «руськомовна основа», 2) польська мова, 3) церковнослов'янська мова, 4) переважно поліська (північноукраїнська і південнобілоруська) розмовна стихія та менше проявлювані південноукраїнська й білоруська.

Свої роздуми проілюструємо на прикладі аналізу мови найтиповіших білоруських текстів: «Євангелія В. Тяпинського» 1580 р. [ЄТ, ЄТП], «Повісті про Трищана» кінця XVI ст. [ПТ] і, відповідно, українських: «Пересопницького Євангелія» 1556 – 1561 [ПЄ], «Ключа царства небесного» 1587 р. Герасима Смотрицького [КЦН].

Чи не в кожному тексті, створеному на теренах України та Білорусі, що входили до складу ВКЛ, можна виділити кілька мовних стихій. Передусім кожна така пам'ятка характеризована рисами загальними, наддіалектними, які не «прив'язують» текст до конкретної території. Таких мовних особливостей найбільше, оскільки до них відносимо успадковані з попередньої писемної традиції (наприклад, збереження давніх елементів на всіх мовних рівнях), а також різновідсоткове для кожної окремо взятої пам'ятки вживання полонізмів і церковнослов'янізмів.

Передусім виділяємо об'єднувальні риси, наявність яких у тексті не дозволяє потрактовувати його ні як властиво білоруський, ні український. Тут наводимо лише по кілька прикладів, яких у кожній із чотирьох пам'яток десятки, а то й сотні.

Характерними спільними мовними рисами для всіх чотирьох пам'яток є на рівні <u>фонетичному</u>: 1) перехід *е>о* після шиплячих: ПТ – *Божоє* 6, *ѡ(т) жоны* 6, *плащо(м)* 6, *мєчомъ* 9, *плачомъ* 10, *чому* 21, *жодаєш* 51 та ін.; КЦН – *в чомъ, родичовъ, книжокъ, вчора, чорному, жоны* 104; ЄТ – *чоловєку* 13 зв., *з жонъ* 14 зв., *чого* 15; ПЄ – *ящорчина*, *жона, ночовалъ, родичовь* 34; 2) чергування *у* // *в* у прийменниках і префіксах: ПТ – *душєю и вмо(м)* 6, *вчинити* 6, *учинити* 7, *вжэ ль ... ужє* 9, *ударылъ ... вбилъ* 9, *ув очы* 9 /можливо, *у вочы*/, *ув островє* 21, *ув ыншую* 23; ПЄ – *ввєсь, оувєсь, вчиниль, оучиниль* 36;

КЦН – *хто усєлъ, хто вшолъ, ажъ у пєклѣ, з нихъ улє*[3] 104; ЄТ – *учинили, всхотєли* 23 зв., ввойти 24 зв.; 3) відсутність африкати на місці *d+j та наявність такої на місці *zd+j: ПТ – *для до(ж)дчу* (атмосферне явище) 23, *я єго дождчу* (дождуся) 107; КЦН – *рожєныє, оугожати, вожа, одєжу, въєжджчаєть, дожчь* 105; ЄТ – *нє осужали* 15 зв., *одєжи* 20 зв.; ПЄ – *оусажєнь* 147; 4) відображення наслідків уподібнення приголосними *j* у фіналях іменників із відсутністю (у переважній більшості випадків) написання двох графем: ПТ – *розмышлєнє* 11, *у вєзэнє* 12, ЄТП – *забурє(н)я и образє(н)я* 140-141, *забєга(н)ємъ* 188, *щипа(н)ємь, огижа(н)єм* 202-203, КЦН – *бачє*[н]*є, пыта*[н]*є, прєданнємъ* 105; ПЄ – *боудованѧ, засмоучєнѧ, листѧ* 37; 5) асиміляція *с – з,* рідше *т – д* у прийменниках і префіксах: ПТ – *и(с) Корновали* 19, *ѡдопъхнул* 21, *ѡ(т)пихати* 22, *одному з на(с)* 21, *с ко(н)ми* 21, *з вєлики(м)* 22; КЦН – *зъ другого, з радостю, з двома або с трєма, з нєю* 105; ЄТ – *с тобою* 17, *зжѣчи* 18, *од нєго* 27 зв., *с нєба, з нєба, одъ крови, ѡ(т) крови* [6, с. 16]; ПЄ – *бєс при(т)чи, роспнєтє, згасаю(т), з ним, ис корєнємь, ис цр҃квє* 36; 6) відображення явища II палаталізації: ЄТ – *в руцє* 4, *в муцє* 13 зв., *при дорозє* 17, ПТ – *в муцэ* 90, *на ласцэ* 18; 7) рефлекси rъ, lъ, rь, lь між приголосними: ПЄ – *блистающисѧ, кривавымь, криницѧ* 34; ЄТ – *блыщачи, дрижачи, стривожєни, тривають* [6, с. 18];

8) зміна *л>в* (ў) в аналізованих пам’ятках на письмі виявлена рідко: ПТ – *нагну(в)сѧ* 96; ЄТ – *ожєнивсє* 30; ПЄ – *бывь* (був) 223;

на рівні морфологічному: 1) вживання паралельних закінчень (*-а*, *-у*) в Р. одн. іменників II відміни ч. р. на позначення назв неістот: ПТ – *до часу* 91; КЦН – *бѣгу* 55, *бєз встыду и страху* 25, *роду* 6, *свѣта* 25, *закона* 62; ЄТ – *пана дому* 13 зв., *голосу єго* 15 зв., *противъ духа* 16, *з скарбу* 19, *ѡ(т) страху* 20; ПЄ – *виноградоу, винограда, народа, народоу, вѣтроу, вѣтра* 38; 2) уживання паралельних закінчень (*-у*, *-ови*) в Д. одн. іменників II відміни чоловічого роду: ПТ – *королєвы поклонилъсѧ* 11, *пахолку* 18, *пану Трыщану* 90; КЦН – *апс҃лу, закону*; *лѧхови, русинови, упорови, законови* 106; ПЄ – *авраамови, авраамоу, вѣтрови, вѣтроу, мирови, мироу* 39; ЄТ – *чєловєку* 26; 3) написання з *н*

унаслідок перерозподілу основ у формах непрямих відмінків займенників ѡ*н* (ѡна, ѡни), якщо вони вживані після прийменника: ПТ – *ѡ(т) него* 21; КЦН – *з нею, з ни(м)* 105; ЄТ – *с нїм* 15, *за нимъ* 15 зв.; ПЄ – *з ним, на неи* 44; 4) давні *ы, и*, що постали з *ъ, ь* перед *j* дали *и* (*ы*): ПТ – *злы(и)* 33, *другий* 90; КЦН – *злый* 63; ЄТ – *злый* 16 зв., *слєпый* 21; ПЄ – *злыи* 498*, простый* 608*, живый* 486; 5) збереження давніх флексій *-ом*, *-єх, -и(ы), -ми* в іменниках ч. р. і ж. р. Д., О., М. відмінків множини: ПТ – *витєзми* 90, *витєзєм* 92, *з мечы* 91, *днєхъ* 19; КЦН – *в лѣтєхъ*, *по краєхъ, на соборєхъ*; ЄТ – *на нб҃сєхъ* 13 зв., *людємъ* 16, *о хлєбохъ* 22; ПЄ – *на(д) доухы, со оучєники, пєчалми* 41; 6) скорочення кінцевого *-ть* у дієсловах ІІІ ос.: ПТ – *хочє* 7, *нє можє* 12, *нє хочэ* 15, *єдє* 97; КЦН – *дбає* 58, *нє можє* 109; ПЄ – *живє, можє, йдє, найдє, нє помагає* та ін. 44; 7) наявність кличної форми: ПТ – *панє Говорнарє* 14, *ѡ Трыщанє* 22, *витєзю* 92; ПЄ – *дъчко* 215; ЄТ – *учителю* 16 зв., *панє* 20, *дружє* 27 зв.;

на рівні <u>словотвірному</u>: 1) творення форми суперлатива за допомогою префікса *на-*: КЦН – *наболшє, нагоршаѧ, нахво*^{р}*ши*^{й} 108, але *на*^{й}*вы*^{ш}*шого* 39; ПТ – *в навышшому* 122, *намилѣйшого* 123, але *наймоцнѣшыє* 124;

на рівні <u>синтаксичному</u>: 1) вживання конструкцій із прийменником *ку* / *к* і з прийменником *до*: ПЄ – *до тємницѣ, до цр҃квє, до домоу* 47; ПТ – *къ ранє* 22, *ку вытєжству* 107, *до господы* 22, *до раны* 25; ЄТ – *к нєму* 19 зв., *до живота* 26 зв.; КЦН – *до матєрє* 5, *ку горѣ* 7, *до прибытъко(в)* 7.

Зауважимо, що, крім згаданих спільних українсько-білоруських особливостей, які виділяли в різні часи різні дослідники [5, с. 255-257; 3, с. 153-160; 1, с. 49-69], для «простої мови» характерні були й інші об’єднувальні тенденції: наявність полонізмів і церковнослов’янізмів. У всіх чотирьох пам’ятках їх дуже багато, тут обмежимося кількома прикладами. Полонізми: ПТ – *вару(й)* 7, *лєчъ* 10, *далибогъ* 10, *на кого-колвє* 10, *видѧлъ* 11, *цаловати* 15, *пєкную* 14, *с прохомъ* 122, *вдарцу* 122, *оправца* 123 та ін.; КЦН – *зацность, звлаща, оувєлбилъ, вобєцъ, змазы, вєлка ноцъ, члонки, тылко тєразъ, кто хцє* та ін.; ЄТП – *призвоито, взгардою, зазростью, зычливости, овшем, учьстивоє,*

зацноє, упреймость 31-40[4], *почонъши* 25. Церковнослов'янізми наводимо лише з «Повісті про Трищана» та з «Ключа царства небесного», оскільки в обох Євангеліях їх дуже багато: ПТ – *брємѣ(н)на* 7, *младєнца* 7, *изъ града* 124 та ін.; КЦН – *тръпѧщаго* 101, *сїающаго* 102, *на младый, под устнами, вѣры вашєя, възгоржають* та ін. 116.

До другої групи лінгвальних особливостей віднесемо явища, реалізація яких у писемній практиці XVI ст. могла вказувати на територіально-мовну (діалектну) належність писаря.

Фонетика.

Вияви етимологічних **о,*е* в новозакритих складах.

Реалізація **о* > ***у*** (*нучъ*), **е* > ***ю*** (*тютъка*) може свідчити про південноукраїнське походження писаря, оскільки в текстах XVI ст., наприклад, із Галичини, південної Волині та Закарпаття така рефлексація була явищем звичним.

Збереження **о*,**е* в усіх позиціях властиве текстам із Волині, Київщини та Білорусі.

У досліджуваних текстах (за винятком Пересопницького Євангелія) не засвідчено ніяких інших виявів, крім *о* та *е*. У Пересопницькому ж рукописі І. Чепіга виділяє багато випадків написання літер *у*, *ю* на місці етимологічних **о*,**е*: ПЄ – *влосоувь, братоув, юй, до оученикоувь, слоувь, о ню(м), постоу(и)те, злодѣювь* та ін. 33. Єдиний випадок у «Ключі царства небесного» Г. Смотрицького: *днювъ* КЦН, 103.

Приклади з написанням (друком) «нового ятя» в пам'ятках неспростовно вказують на «ікальну» вимову авторів. У досліджуваних текстах такі випадки поодинокі і що характерно – не лише в очікуваних українських, у ПЄ – *вєсѣлѧ* 50, але й у текстах із білоруських територій: ПТ – *брємѣ(н)на* 7, *мѣчъ* 21; ЄТ – *възгромажѣньѧхъ* 13, *зрожѣнью* 27. Певна річ, що це не підстава робити висновок про «ікальну» вимову, наприклад, Тяпинського, але йдеться про писемно-літературний узус, який «долав» ізофони поширення конкретних говірних явищ.

---

[4] Тут і надалі цифрами вказано рядок з Передмови В.Тяпинського до Євангелія.

Вияви *ě.

Відсутність літери ѣ або цілковите збігання (поплутування) графем *є* та ѣ незалежно від наголошуваності може свідчити про білоруське (не поліське та не південноукраїнське) походження писаря. Такі поплутування наявні в перекладній частині Євангелія Тяпинського: ЄТ – *чѣрѣз* 2 зв., *мѣшкалъ* 3 зв., *вѣликимъ* 6 та ін. Із тексту стає зрозумілим, що Тяпинський сам чи набірники літеру ѣ ототожнювали з *е*, ставили її аби не так, як у протографі: оригінал *грєхи, гнѣва* – переклад *грѣхи, гнєву* 4, *въ руцѣ – в руцє* 4, *в морє – в морѣ* 5, *шєдъ – шѣдъ* 6 зв., *слузѣ – слузє* 6 зв., *іщѣтє – ищитѣ* 8 зв. та ін. Відзначимо, що написання букви ***є*** відповідно до ***ě*** незалежно від наголошуваності вочевидь переважає: *болєсти* 6, *сповєдати* 6, *нє грєшитє* 6, *ѡпєкати* 7, *ѡбєца(л)* 8, *по дубровє* 12, *в коморє* 14, *к ранє* 22, *дєвка* 6, *приєхали* 6, *к рєцэ* 7, *потєшылсѧ* 8, *вєрны(и)* 8, *по головє* 9, *чєловєцэ* 13, *сєдєла* 14, *побєгъ* 21 та ін.

Залежність рефлексації давнього *ě від наголосу є характерною особливістю поліських (північноукраїнських і південнобілоруських) говорів (під наголосом – ѣ, у ненаголошеній позиції – *є).* Ця особливість широко засвідчена в усіх досліджуваних текстах. Під наголосом – ѣ: ПТ – *дѣвка* 6, *нє вѣдала* 6, *на мѣсто* 6, *тобѣ* 6, *дѣла* (Р. мн.) 6, *тоє дѣвки* 6, *вѣрою* 6, *гдѣ сѧ подѣло* 7, *повѣдь* (нак. сп.) 7, *вмѣстє* 7, *на свѣтє* 7, *дѣвка з дѣтємъ* 8, *мѣитє* (нак. сп.) 8, *чєловѣчество ... сєго свѣта* 8, *вѣрно* 9, *пє(р)вѣ(и)* 9, *смѣла* 9, *сєм лѣтъ* 10, *на свѣтє* 10, *свѣ(т)ло* 10, *збѣглосѧ* 10, *сомлѣла* 10, *удѣлалъ* 10, *на колѣнє* 11, годно *є(и) є(ст) умрѣ(т)* 12 /вона варта смерті/, *хотѣла* 12, *ихъ ѡбѣяхъ* 12 /обох/, *смѣти* 13, *лѣпъшати* 14, *сєдѣти* 14, *волѣлъ бы* 21, *и всѣли* 21, *стєрпѣти* 21, *идѣтє* 22, *въ стєгнѣ* 22, *розболѣлъсѧ* 22, *глєдѣти* 22, *для вѣтру* 23; ЄТП – *вѣру* 1, *вѣрнє* 16, *в лѣта* 25, *нє нѣмєць* 28, *хотѣли* 35, *для лѣпшоє их вѣри* 45, *в вѣрє* 53, *на мѣстьце* 72, *смѣле* 77, *перед тисечю лѣт* 99, *цѣлевалъ* 103, *к вѣре* 116, *усмотрѣти* 133, *прозрѣвши* 136, *на мѣстьца* 146, *на вѣчный* 166, ЄТ – *гнѣваючиисѧ* 6.

У ПЄ – під наголосом: *хотѣль, вѣрєнь, бѣсы, до мѣста* та ін., у ненаголошеній позиції: *дєвици, лєнивыи, повтєкали, роздєлиль, ѡслєпиль* та ін. 33.

У КЦН під наголосом: *добродѣлъныє, наслѣдъникомъ, оу правовѣрїи, на мѣсцє, вѣкъ, хотѣлъ вѣдати, лѣпшую, хлѣбомъ, розгнѣвалъ, цѣлоє* та ін. 103, на свѣтє 29; у ненаголошеній позиції: *прємєнѧютсѧ, тєлєсный, у вѣрє, лєноватисѧ, змєшавши, покрєпити, выєхалъ* та ін. 103.

Рефлекс *ě >*и* незалежно від наголосу неспростовно свідчить про південноукраїнські витоки тексту. Найбільше таких прикладів з аналізованих пам'яток засвідчено в Пересопницькому Євангелії: ПЄ – *или, исть, смотрили, ликарю, хотили, свитаню* та ін. 33. Непоодинокі випадки подібної рефлексації в «Повісті про Трищана»: ПТ – *на свитаньи* 6, *къ доброти* 7, в*єрнимосѧ* 9, *нихто* 12, *понєсимо* 27, *прывитал* 91, *клєнимосѧ* 92 та ін.; кілька виявів у Передмові Василя Тяпинського до свого перекладу: ЄТП – беглійшими П.111, вѣдомый … ви*до*мы*и* 126-127. У тексті трапляються й поплутування *ѣ – и*: ЄТ ни – нѣ 7, дѣтѧ 11 – дитѧ 13, въ свидєтєльство – на свѣдоцътво 13.

Лише один випадок маємо в творі Г. Смотрицького: КЦН – *довтипный* 104.

Вияви *ę та *'а.

Однією з найоригінальніших поліських рис у системі вокалізму є *ę, *'а >*е* в ненаголошених складах: [*м'н'êсец', м'н'êсечник, пет'нанц'ет', 'пойес* (М), *'ловет, йе'зи'к* (Ч), *'девет'* (П), *запре'гаї* (В)]*.

Ця особливість виразно починає проявлятися в пам'ятках із Волині та Київщини від XIV ст. [11, с. 104].

Факти сучасної діалектології дозволяють окреслити досить точно ареал поширення досліджуваного явища: північноукраїнське наріччя – північні говірки Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, крайня західна

---

*Приклади взято з фонотеки говорів Житомирщини (зберігається в Північноукраїнському діалектологічному центрі кафедри української мови Житомирського державного університету), записи до якої здійснювалися протягом 1996-2003 р.р. П – с. Пиріжки Малинського р-ну, Ч – смт. Чоповичі Малинського р-ну, М – с. Мелені Коростенського р-ну, В – с. Васьковичі Коростенського р-ну.

межа поширення – течія річки Стир [АУМ, т. І, к. 48 (*колодез'*), 49 (*месец'*), 52 (*запрежу*), 53 (*памет'*); Т.ІІ. – К.к. 42, 44, 45, 46; 20. Т.ІІІ. Ч.3. -К.к. 4, 10] та південнобілоруські говірки: *ходз'ец', ход'ет'* – правобережжя Горині [ЛГБГ, к. 23]; *пам'ец', зайец, дзесець* – умовна лінія – на північ від Берези, – середня течія річки Лань – басейн Ясельди – на південь від Ганцевич – Бобруйськ – Слуцьк – на північ від Солігорська – Калинковичі – устя Сожі [там само, к. 27]. Ці ізоглоси цілком ув'язуються з твердженням Ю. Карського про те, що «перехід *а* в *е* насправді не відомий багатьом білоруським говорам», це явище «особливо поширене на півдні і південному заході Білорусі; на півдні бачимо збіг із подібною рисою північно-малоруських говорів» [6, с. 99, 102].

В усіх аналізованих текстах явище виявлено послідовно: ПТ – *витєзѧ* 6, *бачєчы* 8, *боєчысѧ* 10, *памєти* 10, *поглєды* 11, *просєчы* 11, *клєнучы* 15, *ѡглєдал* 21, *єзыкомъ* 65 та ін.; ЄТП – єзыком П. 12, гледечи … видечи П. 64, дле П.84, пере*д* тисечю П. 99, словенскіи П. 106, але під наголосом – словене П. 108, памети П. 115, мовєчи П. 135, ЄТ – свєтым 4, дєсєти 5 зв., ни прєдуть 8 зв., єрмо 15, бєрємє 15 та ін.; КЦН – *памєтаєтє, тысєча, глєдитъ, дєсєти, въводєчи, досєгати* та ін. 104. У Пересопницькому рукописі писарі в переважній більшості випадків континуації *ę та *'а (незалежно від наголошуваності) писали графему ѧ.

Відображення твердості / м'якості *шиплячих*, *ц* та *р*.

Найбільш послідовно відображав на письмі твердість *шиплячих*, *ц* та *р* переписувач «Повісті про Трищана»: ПТ – *сѧ прыближала* 6, *Трыща(н)* 6, *тры* 7, *говоры(ли)* 7, *говору* 8, *прышолъ* 8, *ударая* 21, але – *говорити* 7, *говори(ш)* 12; *мучыласѧ* 6, *видєвшы* 6, *ѡчыма* 6, *боѩчысѧ* 7, *жывота* 8, *застращы(л)* 9, *нє жєнившыся* 9, *и(н)шыхъ* 14, але – *вчинити* 6, *учинити* 7; *дѣвцэ* 6, *лицэ* 6, *к рєцэ* 7, *рыцэровъ* 8, у *Фра(н)цыю* та ін. 13. У Євангелії Тяпинського, зокрема в Передмові, взагалі немає прикладів ствердіння шиплячих приголосних, навпаки в ЄТП – *за н҃шю* 178. Небагато випадків відбиття твердості *р*: ЄТ – *мору* 5, *добрыє* 9, але – *морѧ* 5, *на лихтари* 6, *добриє* 6, *къ олтарю* 6, *пєрєдъ олтарєм* 6 зв., *лєкарѧ* 11 зв., *пастырѧ* 12 зв.,

потѣрѧєт 13 зв., *гсп҃дарѧ* та ін. 18. Значно частіше натрапляємо на приклади диспалаталізації *ц*: ЄТП – *причи(н)цу* 88, *на мѣстьца* 146, *до ко(н)ца* 174, але *конєць* 176, ЄТ – *дєвица* 2 зв., *в границахъ* 5, *чужоложницою* 6 зв., *столица* 6 зв., *нє противитца* 7, *судитца* 7, але – *дєржи(т)сѧ* 8, *трудѧтьсѧ* 8 зв., *вулица(х)* 7 зв., *пшєницы* та ін. 18.

У Пересопницькому Євангелії після шиплячих графему *ы* знаходимо досить часто: ПЄ – *пригожый, лжывыи, ѡвєчый* та ін. 34. У пам'ятці багато прикладів відображення м'якості *ц* та *р*: *криницѧ* 37, *оучєници єго* 146, *кроти* 146, *в тємницю* 147, *в ср(д)ци* 147, *житницю* 150, *в ѡцѣ* 151, *волци* 151, *на мытници* 154, *младєньцє(м)* 159, *законници* 161, *дв҃цю* 215 та ін., але *дєсница*, *птица* 37, *дєвица* 155, *ѡ(т)ца* 158, *ядца и ваинопїйца* 159, *на оулица(х)* 160, *птица* 162; *дъщєрѧ* 155, *коурѧчєгосѧ* 161, *до морѧ* 214, *оузрѧть* 222, *стрѧсноуль* 223 та ін., але *мытары* 154, *в моры* 214.

Після шиплячих в острозькому друці букву *ы* фіксуємо поодиноко: КЦН – *на*^{й}*вы*^{ш}*шым* 25, *инъшыє* 29, *чыста, причынамъ* 103. Диспалаталізацію *ц* та *р* виявлено значно частіше: *колєсницу, таємницы, працовати, столицъ, на мѣстцы, до конца, ѡт працы, мѣстца* та ін. 105, але – *в кузници* 25, *старцѣ и дв҃цѣ* 28; *присмотруватисѧ, календара, календару, ратовати, пастєра, кгосподара* та ін. 105, водночас всередині слів переважають написання з відображенням м'якої вимови: *рострѧснути, рѧдити, порѧдку* 24, *грѧдущаго* 28, *потварѧєтъ* 29, *притрѧсають* 32.

Лабіалізація кінцевого *е* після *шиплячих* і *ц*: ПТ – *мєстцо* 25, *сэрцо* 41; ЄТП – *вжо* 22, *сердцо* 8, *сєрдъцомъ* 15, *ужо* 19 зв., *лицо* 22.

Лабіалізація наголошеного *е* після м'яких передньоязикових: ПТ – вєлми вєсо*л* 32.

Конвергенція давніх ***і**, ***ы**>**и**: КЦН – ви^{н}ни, ви^{н}ны 56, вторы^{й}, вторий 57, годины, години 58; ЄТП – их вѣри 45, некоториє 73, попсованы 181, ЄТ – умилованы 5 зв., млстины 7, рибы 9, мудри … и щиры 13, поличоны 13 зв., ѡ*т*крилъ 15, одным 15, рибокъ 21 зв., згори 23 зв.; ПЄ – на мори, на моры, тисячи, в пустини, з рибами та ін. 32.

Морфологія.

Наявність прикметникового, займенникового, числівникового закінчення Н. мн. та жіночого роду Р. одн. ***иє, -оє / -ии, -ои***: КЦН – *свои* 13, *божиє* 54, *великиє* 55, *чужиє* 6, *тыє* 87, *вѣчноє* 56, *великоє, непороčнои* 108; ПТ – *у моє дни* 20, *великоє доброти* 20, *люди добрыє* 22; ЄТ – *хромыє, слєпыє, нємыє* 21 зв., *стороны цѣсарии* 22 зв.; ПЄ – *великыи* 437, *добрыи* 473, *мои* 544, *тїи, тыи* 652, *великои* 437, *доброи* 473, *тои* 651.

Закінчення ***-єй***/***-ий*** у Р. мн. іменників колишніх jo-основ, ĭ-основ, n-основ: ПТ – переважає ***-єй***, але *дни(и)* 84, 118; КЦН – переважає ***-єй***, але *людий* 38, ПЄ – переважає ***-єй***, але прикладів з ***-ий*** багато: *тисѧчїй, грошїй, людїй* та ін. 40-41.

Інфінітивна **фіналь** ***-ти*** / ***-ть***: КЦН – переважають форми на *-ти*, лише *чини*^{т} 109; ПТ – *умєрєти, плакати* 10, *закрытисѧ* 6, *розрушити, выполнити* 6, *говорыти* 77, а після задньоязикових на -чи: *сѧ стєрєчы* 10, *рєчы* 13, відсутні форми на *-ть*; ЄТ – *єсти, ѡ*^{т}*крити, чїнїтї* 15, а після задньоязикових на -чи: зжѣчи 18, відсутні форми на *-ть*.

Закінчення дієслів теперішнього часу у формі І особи множини ***-м*** / ***-мо***: КЦН – *видимъ* 38, *вѣдаємо* 58, *маємо, нє має*^{м} 109; ПТ – переважають флексії на ***-м***, але *хочємо* 70, *учынимо* 98; ЄТ – *хочємъ* 16 зв.; ПЄ – переважають флексії на ***-мо***: *бєрємо, вѣдаємо, знаємо, хочємо* та ін. 44.

Закінчення дієслів наказового способу І особи множини ***-м*** / ***-мо***: ПТ – *убимо* 6, *ѡставмо и повєда(и)мо* 9, *поє(д)мо* 13, *по(и)димо, тєрпѣмо* 71, *вєрнимосѧ ... порадимосѧ* 78.

Дієслівний суфікс ***-ыва-*** /***-ова-*** / ***-ава-*** / ***-ува-*** : КЦН – *выслухава*^{л} 57, *присмотруватисѧ, ѡбачувати* 109; ПЄ – *по(д)коповаю(т)* 149.

Акання. Очевидних прикладів цього явища в досліджуваних текстах виявлено лише кілька: ПТ – *Онъцолот* /при регулярному *Анъцолот* / 79, *ку варотамъ* 105 та ЄТ – *прї нага(х)* [7, с. 10] решта випадків можна потрактовувати як закономірні чергування при дієслівному словотворенні: ПТ –

поламали 21; КЦН – *помагаєтъ, поламанымъ* 104; ЄТ – *поламати, помагати, выганѧти, розмавлѧти* [7, с. 10]; ПЄ – *выганѧти, ламаль, помагаль* 35.

У «Повісті про Трищана» засвідчено активне вживання конструкцій із прийменником *на*, які білоруською (і українською) літературними мовами успадковані не були, а з часом замінені на безприйменникові або стали вживатися з іншими прийменниками: ПТ – *да(и) его на мєнє* ’дай його мені’ 10, *пал на колѣнє своємъ и на королєвы поклонилъсѧ* ’королеві вклонився’ 11, *вчынили на его волю* ’вчинили волю йому’ 47, *мстилъ на тобє* ’мстив тобі’ 62. Такі ж само конструкції ми виявили в Луцькій замковій книзі 1561 року: ЛК 1561 – *хотѧчи на мнє взѧти мыто* 20 зв., *стали на на(с) ... стрєлѧ(ти)* 37, *справє(д)ливо(ст) на по(д)да(н)ных своих вчинити* 41, *просѧчи на мєнє права* 51 зв., *стали на его м(л) би(ти)* 52, *ста(ли) на нєго сєчи* 82 зв., *всказано на ни(х)* 4 зв., *всказано на мнѣ* 108[5]. У «Повісті …» натрапляємо й на інші приклади оригінального узгодження, яке також відоме й писарям Луцької книги: ПТ – *нє хотѣлъ длѧ Паламидєжа пытати* 92, ЛК 1561 – *и и(н)шиє длѧ таковых кри(в)дъ хотѧ(т) про(ч) ити* 102 зв. (тут *для* = *через*); ПТ – *А мнє его повѣдали у дуброва(х)* 91, ЛК 1561 – *ѡни его в дворє быти повєда(ли)* ’вони повідомили, що він у дворі’ 37.

У всіх аналізованих пам’ятках виявлено значну кількість лексики, яка з часом стала активно вживаною в українській і білоруській мовах. Особливо в цьому плані цікава «Повість про Трищана»: ПТ – *свѣ(т)ло* ’каганець’ 10, *готу(и) жє сѧ* 21, *нє помагало* 22, *каятисѧ* 20, *зброю* 21, *никуды* 22, *я сѧ тобѣ дивую* 22, *нє мѣи ми за (з)лэ* 26, *юнак* 27, *ждати пры студни* 44, *наготу(и)* 44, *чому так тужыш* 49, *знєвѣрытисѧ* 52, *готуютьсѧ* 55, *сорому* 65, *дѧкуємъ* 65, *которыи сєздє влѣзє(т)* 72, *одно бы ми ты здоров был* 81, *нєха(и) сѧ на свѣжы(х) збодаю(т)* 91, *нє ква(п)сѧ* 95, *тоє надѣи* 96, *почєка(и) мѧ* 96, *прывиталисѧ* 98, *то бы сѧ єму нє заборонило* 92, *посмыкаласѧ, як змия на купє* 106, *мѧ частуєтє* 106 та ін.

---

[5]Цифра після ілюстрації мовного матеріалу вказує на аркуш оригіналу книги Луцького замкового уряду 1560-1561 року, що зберігається в ЦДІАУ в м. Києві – ф. 25, оп. 1, спр. 1.

Крім таких спільних українсько-білоруських лексем, у пам'ятці виявлено як очевидні українізми: ПТ – *доло(в) спускати* 23, *доло(в) спущєны* 92, *злѣзь доловъ* 92, *нє лєка(и)сѧ* 9, *пота(и)* 'тайкома' 31, *одного хлопя* 49, *як сѧ маєтє* 71, *уложы(л) мѣчъ у по(ш)вы* 66, *ѡтпочынути* 75, *матєрыну* 77, *клєнимосѧ* 92, *молодшы(и)* 105, так і білорусизми: ПТ – *на ѡны(и) гу(к)* 10, *в сустрєчу* 11, *изъ зємли гєтоє* 35. Якщо зважити на всі вище відзначені мовні особливості цієї пам'ятки, де навдивовиж поєднано непоєднуване (незаперечні українізми й білорусизми), то не виключаємо факту переписування твору з українського чи білоруського протографа.

У Євангелії Тяпинського та в «Ключі…» Г. Смотрицького використано переважно лексику спільну, яка не викликала запитань у тогочасної грамотної людини з будь-якого регіону ВКЛ: ЄТП – *почули* 82, ЄТ – *нихто* 15, *зголоднєлї* 15, *очи зажмурили* 17 зв., *прагнули* 17 зв., *на рольи* 18, *гнѣздѧтьсѧ* 18, *свєтло* 5, *нїѧкъ* 6 зв., *на птахи* 8 зв., *досюль* 14 зв., *сєздє* 15 зв., 23, *николи* 15 зв., *всих* 15 зв., *збудую* 22 зв. та ін.; КЦН – *гинути, жартовати, накєруєть, починаютъ, колись, чуйность, надѣи, нє лєнуйтєсѧ, нє годитсѧ, квѣтки, в зъгодє, свѣдчать, лѧкатисѧ, подманути* та ін. 116-117.

У Пересопницькому Євангелії, творці якого «намагалися максимально наблизити старослов'янський текст до українського читача» [20, с. 51], українізми трапляються значно частіше: ПЄ – *чєрєвики, мєдвєдка, вєсѣлѧ, по оукраина(х), ис соутѧжцєю, дахь, торбы, по(д)ворѧ, глєкь, збань* та ін. 50-53.

Аналіз мови досліджуваних чотирьох пам'яток, створених на різних територіях, за різних обставин і потреб, дозволяє зробити висновок про їхню очевидну мовну близькість. Список авторів і творів можна продовжити. Тут доречно згадати віленські стародруки, тексти, авторами яких були книжники, котрі ще наприкінці XVI ст. представляли братські школи Львова та Острога. І Мелетій Смотрицький, і брати Зизанії у своїх творах віленського періоду («Казанъє на чест(ъ)ны(й) погребъ… Леонтія Карповича» (1620); «Казаньє Кирилла, патріарха иєрусалимского…» (1596) та ін.) не виходили за межі неписаного тогочасного мовного узусу. Це стосується і білоруських авторів, наприклад, Ш. Будного, А. Римші.

Скільки б не писали українські й білоруські дослідники, аналізуючи тексти XVI ст., що вони писані передовсім українською/білоруською мовою і ніякою іншою, про виняткове значення саме тієї чи іншої мови у великокняжому дворі, все ж останнє слово має бути за текстами, власне мовними фактами. Наголошуємо: ніхто не може ставити під сумнів функціонування білоруської мови в цей час як самодостатньої системи, як і української. Питання в іншому: на білоруських та українських теренах, які входили до ВКЛ (уся Білорусь, Волинь і Київщина), у XV – XVI ст. послуговувалися літературно-писемною мовою, яка на білоруську та українську диференціювалася дуже умовно, а багато текстів (не знаючи місця їх створення) взагалі неможливо «націоналізувати». «Руські люди», жителі ВКЛ, писали в канцеляріях, творили друковані тексти однією мовою «руською, простою». Так чи інакше на мові цієї території в ранній період (XIV – XV ст.) позначився галицько-південноволинський вплив. І в багатьох випадках, наприклад, тексту із глибокої білоруської території знаходимо явно небілоруський «новий ѣ», чи очевидний приклад конвергенції $^{і}_{ы}$>*и*. Водночас в українських текстах маємо випадки лабіалізації кінцевого *е>о* (*вжо, мѣсцо*), акання, відображення твердості шиплячих, що стало наслідком білоруського впливу. Чим більше вченим (грамотним) був автор (писар), тим менше в його творах траплялися вузьколокальні українізми чи білорусизми. Дуже мало розмовних (місцевих діалектних) явищ виявляємо, наприклад, у подолян батька й сина Смотрицьких, тернополянина Наливайка, галичан Зизанія, Беринди. Це ж стосується й авторів, вихідців із Білорусі: Тяпинського, Будного, Римші. Твори згаданих представників української та білоруської культури характеризовані передовсім, наскільки це можемо уявити, мовою, для якої властивий неписаний узус: використовувати в мові все загальне, зрозуміле для людей «руських» усього князівства й уникати вузькодіалектного.

Межею цього нерозрізнення була південна межа князівства. Чим далі на південь, на колишні галицькі, закарпатські землі, тим виразніше українською ставала писемна «руська» чи «проста» мова. Зрештою, у XVI ст. маємо не просто зразки української «руської, простої» мови, а фактично хрестоматії

окремих українських діалектів, як-от: закарпатського – «Нягівські поучіння», (середина XVI ст.,), «Скотарське Євангеліє» 1588 р., лемківського – «Акти с. Одрехови» (середина-кінець XVI ст.). Над писарями цих пам'яток не тяжів якийсь підсвідомий острах, аби не вжити місцевої локальної мовної риси. Вимовляли закарпатці [праўдоў великоў] і писали правдовъ великовъ [НП, с. 8], 'правдою великою', [вес'іл'ум] – весѣлюмъ [НП, с. 6], 'весіллям', [до кунц'я] – до кунця [НП, с. 11], [йіў] – ивъ [НП, с. 16], 'їв', [айно] – айно [НП, с. 5], 'так'. Чого не можна сказати про писарів (письменників, полемістів) із Полісся та цілої Білорусі: вимовляв полочанин [хадз'іц'], а писав ходити, [йон] – онъ, вимовляв поліщук [нуоч], а писав ночъ, [оз'до] – здѣсет.

Ми не бачимо явних підстав для протиставлення в XVI ст. термінів «руська», «проста» мова. Вони є абсолютними синонімами до назви «староукраїнська» чи відповідно «старобілоруська мова». Вважаємо безпідставними спроби протиставити поняття «руська» як позалітературна, що використовувалася лише в діловій писемності, та «проста» як повноцінна літературна. До того ж в уяві сучасників-писарів, про що вже йшлося вище, словами «руска» та «простая» позначалася одна мова. Різними їх зробили сьогочасні науковці. Також термін «проста» мова цілком логічно застосовувати і до білоруської писемності. Штучною видається нам назва «книжна українська мова» (до речі, у білоруській лінгвістичній термінології вона відсутня): виходить, що відомі на сьогодні покрайні записи на полях друкованих чи рукописних книг, написані якоюсь іншою мовою.

Пропонуємо вживати такі терміни відповідно до часу функціонування літературно-писемної мови:

– «руська» або спільна «українсько-білоруська» – мова на північноукраїнських і білоруських землях ВКЛ переважно до XVI ст.;

– «руська», «проста» або «староукраїнська» – мова текстів, що постали переважно на українській території (хоч не виключено й на білоруській), у яких проявляються південно- та північноукраїнські риси (в тому числі й

«українського комплексу»[6] – «ікання», поплутування *і* – *ы*, відображення диспалаталізації приголосних та ін.). Окремі зразки від XIV ст.;

– «руська», «проста» або «старобілоруська» – мова текстів, що постали переважно на білоруській території (хоч не виключено й на українській), у яких проявляються білоруські (не північноукраїнські) риси (в тому числі й «білоруського комплексу» – «акання», «дзекання», «цекання» та ін.). Окремі зразки від XIV ст.

Література

1. Анічэнка У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1969. – 293 с.

2. Берында Памва. Лексіконъ словенороссскій и именъ тлъкованіе. Киев, 1627 / Підгот. до вид. В. Німчук. – К., 1961. – 271 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст.).

3. Булаховський Л.А. Питання походження української мови / Л.А. Булаховський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.

4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку / О. Горбач // Машинопис резюме доповіді на II Конгресі МАУ. – Львів, 1993.

5. Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие? / Е.Ф. Карский // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 253-263.

6. Карский Е.Ф. Белоруссы / Е. Карский. – Т. II. – Вып. 1. – Варшава, 1912.

7. Клімаў І. Мова перакладу Евангелля В.Цяпінскім (графіка, арфаграфія, фанетыка) / І. Клімаў. – Аўтарэф. дыс. … канд. філал. нав. – Мінск, 1997.

8. Клімчук Ф.Д. Гістарычная дыялекталогія / Ф.Д. Клімчук // Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск, 1994.

[6]Під терміном „український/білоруський комплекс" розуміємо вживання у пам'ятці одночасно низки лінгвальних рис, що стали в подальшому визначальними в національній літературній мові.

9. Мозер М. Что такое «простая мова»? / М. Мозер // Studia Slavica Hung. 47/3-4. – 2002. – С. 221–260.

10. Мозер М. О «простой мове» / М. Мозер // Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого княжества Литовского. Материалы междунар. конф. – М., 2006. – С. 112–130.

11. Мозер М. Язык Литовских Статутов и вопрос о его «нормализации» (с синопсисом параллельных мест первого раздела Статутов 1529, 1566 и 1588 гг.) / Михаэль Мозер // Studia Russica. – Т. XXIII. – Budapest, 2009. – С. 177–225.

12. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. / В.М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

13. Мякишев В. «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей / В. Мякишев // Studia Russica. – Т. XVIII. – Budapest, 2000. – С. 165-172.

14. Мишкинене Г. Предисловие / Галина Мишкинене, Надежда Морозова, Сергей Темчин, Марина Чистякова // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos. – Vilnius, 2009. – С. 13–14.

15. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII вв. / В.Н. Перетц. – Т. III. – Л., 1929. – 123 с.

16. Плотнікаў Б.А. Беларуская мова. Лінгвыстычны кампендыум / Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. – Мінск, 2003.

17. Плющ П.П. Історія української літературної мови / П.П. Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 423 с.

18. Успенский Б. История русского литературного языка XI – XVII вв. / Б. Успенский. – Будапешт, 1988.

19. Чепіга І.П. Взаємодія української і церковнослов’янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія) / І.П.Чепіга // ЗНТШ. – 1995. – Т. 229. – С. 277–288.

20. Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам’ятка української мови / І.П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / Підгот. до вид. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 13-54.

21. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов’янської глотогонії: Дві статті про постання української мови / Ю. Шевельов. – К. : ВД «КМ Academia», 1994. – 33 с.

22. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; пер. з англ. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

Джерела

АУМ – Атлас української мови : У 3-х тт. – Т. І. –К.: Наукова думка,1984. – 498 с.; Т. ІІ. – 1988. – 520 с.; Т. ІІІ. – 2002. – 267 с.

ЛГБГ – Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 2 с. + 80 карт.

ЄТ – Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare. Herausgegeben von Heorhi Halenčanka.– Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2005.

ЄТП – Прєдмова // Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare. Herausgegeben von Heorhi Halenčanka.– Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2005. – Рядки 1-205.

КЦН – Смотрицький Герасим. «Ключ царства небесного» / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. – Житомир, 2005.

НП – Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / Підгот. до вид. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001.

ПТ – Беларускі Трышчан. Faksymile rękopisu wraz z analizą filologiczną Alesia Brazgunowa i Nadziei Starowojtowej i ich przekładami na współczesny język białoruski. Pod red. Mariusza Maszkiewicza. – Wrocław 2007.